

موانع تحقق عدالت اقتصادی در حکومت اسلامی از دیدگاه امیرالمؤمنین

علی (علیه السلام)

سمیه مرادی^۱

چکیده

عدالت اقتصادی بهره‌مندی همگان از ثروت و امکانات رفاهی در حدّ تعادل است. در فرهنگ اقتصادی امام علی (علیه السلام)، زندگی زمانی معنای واقعی را پیدا می‌کند که همه مردم در سایه عدالت و برابری باشند. مقاله حاضر با هدف تبیین موانع تحقق عدالت اقتصادی در حکومت اسلامی از دیدگاه امام علی (علیه السلام) نوشته شده است. در این نگاشته از منابع نقلی- روایی استفاده شده و نوع گردآوری مطالب کتابخانه‌ای و به روش توصیفی- تبیینی است. از مجموع مطالب گردآوری شده این نتیجه به دست آمده که کارگزاران حکومتی با داشتن صفات رذیله‌ای همچون ظلم، هواپرستی و با انجام اموری از قبیل استثمار کارگران و تبعیض بین افراد، مانع تحقق عدالت اقتصادی می‌شوند. همچنین فعالان اقتصادی با قیمت‌گذاری دلخواهانه، احتکار کالاها، سود نامشروع، تقلب و کم‌فروشی چرخه اقتصاد را از وضعیت مطلوب خارج می‌کنند. نقش مردم هم در برقراری ستم و بی‌عدالتی پر رنگ است بطوری که برخی از مردم با اسراف و تفاخر، حرص، مال اندوزی و بخل‌ورزی در پرداخت مالیات، فقر و بی‌عدالتی را در جامعه بوجود می‌آورند که اگر همه این موانع برطرف شود و هرکس نقش خود را به درستی ایفا کند، عدالت اقتصادی برقرار شده و همه مردم زندگی خوبی خواهند داشت.

واژگان کلیدی: امام علی (علیه السلام)، عدالت، عدالت اقتصادی.

^۱. طلبه سطح دو، حوزه علمیه کوثر قزوین

مقدمه

عدالت ضدّ ظلم و ستم به معنی رعایت حقوق و انصاف‌ورزی جایگاه خاصی در آموزه های دینی دارد تا آن‌جا که از منظر قرآن کریم برپایی عدل به عنوان یکی از اهداف بعثت انبیاء شمرده شده است. امام علی علیه السلام یکی از دلایل اصلی پذیرش خلافت و حکومت را ایجاد برابری و از بین بردن شکاف طبقاتی میان مردم بیان کرد و با عمل به سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تاحدودی توانست عدالت اقتصادی را در جامعه برقرار کند. از منظر آن امام عدالت باعث می‌شود که همه اقشار مردم در سایه آن زندگی خوبی داشته باشند. متأسفانه در جامعه اسلامی امروز آثاری از تبعیض، تورّم، انحصار یا توزیع ناعادلانه منابع دیده شده که نتیجه آن گسترش فقر بوده و مردم را نسبت به دولت بدبین کرده است در صورتی که شناخت موانع برقراری عدالت اقتصادی و تلاش برای برطرف کردن آنها می‌تواند تاحدودی از فشار اقتصادی محرومان بکاهد و آنها را امیدوار کند. حال باید پرسید که امام علی علیه السلام چه مواردی را به عنوان موانع تحقق عدالت اقتصادی بیان نموده‌اند؟

موضوع عدالت در اقتصاد زیرمجموعه‌ای از عدالت اجتماعی است که از نظر فقه معاملات به علم فقه و اصول، از لحاظ سیره اهل بیت علیهم السلام در اجرای عدالت اقتصادی به علم تاریخ، در روابط بین انسان‌ها به علم جامعه شناسی و از حیث مبانی تحقق عدالت اقتصادی در علم اقتصاد قابل بررسی است. در این تحقیق، موضوع موانع تحقق عدالت اقتصادی در حکومت اسلامی از دیدگاه امیرالمؤمنین علیه السلام از منابع مکتوب قرآن و حدیث استفاده شده است.

پژوهش‌هایی که قبلاً در این زمینه انجام شده است؛ از جمله:

۱. کتاب نظام اقتصاد علوی (مبانی، اهداف و اصول راهبردی) از احمدعلی یوسفی. نویسنده در این اثر ابتدا به مفهوم‌شناسی کلمه عدالت پرداخته، توضیح کوتاه راجع به رابطه عدالت و حق، مبانی اعتقادی و ارزشی اقتصاد علوی داده، سپس گزارشی کوتاه از وضعیت اقتصادی مردم قبل از حکومت علوی را ارائه داده و در نهایت چند مورد از موانع تحقق عدالت اقتصادی را از دیدگاه امام علی علیه السلام بررسی نموده است.

۲. کتاب زمینه‌ها و موانع تحقق عدالت اقتصادی به نویسندگی محمد حکیمی. صاحب اثر در این کتاب ابتدا به بحث اهمیت عدالت در جامعه پرداخته، بعد زمینه‌ها و راه‌های تحقق عدالت از جمله زمینه فرهنگی و تربیتی را توضیح داده و در آخر موانع تحقق عدالت اقتصادی را چند مورد آن هم به طور خلاصه بیان کرده است.

۳. کتاب دانشنامه امام علی علیه السلام از علی‌اکبر رشاد. این مجموعه گسترده مشتمل بر سیزده جلد است که جلد هفتم آن به مباحث اقتصاد علوی اختصاص دارد. نویسنده در این جلد ابعاد گوناگون مربوط به اقتصاد و معیشت را از آموزه‌های آن امام بزرگوار جمع‌آوری کرده اما در مورد موانع تحقق عدالت اقتصادی فقط پنج مورد به صورت خلاصه بررسی کرده است.

۴. مقاله موانع اقتصادی عدالت و امنیت از منظر امام علی علیه السلام به نویسندگی سید مهدی سلطانی رنانی. صاحب نوشتار در این مقاله علاوه بر توضیح چند مورد از موانع عدالت اقتصادی راهبردهایی هم برای رسیدن به رفاه عمومی و امنیت اقتصادی در میان مردم ذکر کرده است.

۵. مقاله موانع تحقق عدالت اقتصادی در آموزه‌های دینی توسط رضا فقیه زاده و الهام شهابت نوشته شده که موانع برقراری عدالت را با استفاده از روایات ائمه معصومین علیهم السلام بخصوص امام علی علیه السلام بررسی کرده‌اند.

مفهوم شناسی

۱. عدالت

عدالت از ریشه (ع.د.ل) که عدل مقابل ظلم و بیداد و مترادف با انصاف و امری بین افراط و تفریط است.^۱ عدالت به معنای حدّ وسط، دوری از افراط و تفریط و راست و مستقیم است.^۲

عدالت در کتاب نهج‌البلاغه با معانی مختلف کاربرد دارد از جمله:

الف: قرار گرفتن هر چیزی در جای خودش.

ب: انصاف ورزی؛ علی علیه السلام عدل را برابر و مساوی انصاف دانسته است.

۱. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۹، ص ۱۳۹۰۵.

۲. فراهیدی، العین، ج ۲، ص ۱۱۵۴.

ج: مساوات؛ برابری و رفع تبعیض تا امکانات به طور مساوی در اختیار مردم قرار گیرد.

د: اعتدال و میانه‌روی؛ هرچیزی باید در حد تعادل و به دور از افراط و تفریط باشد. تعادل و پرهیز از افراط و تفریط از شاخصه‌های عدالت به شمار می‌رود.

ه: رعایت حقوق؛ از کلیدی‌ترین مفاهیم نهج‌البلاغه، رعایت حقوق است. در بینش علی علیه السلام هر حقی باید به صاحب آن داده شود تا حق منزلت خود را دست یابد و عزیز شود. نشانه‌های عدالت با پاسداشت حقوق آشکار می‌شود و حق ارزشمند می‌گردد.^۱

۲. اقتصاد

اقتصاد از ریشه (ق.ص.د) که قصد در لغت به معنی اعتدال و میانه‌روی در کار است. اقتصاد بر دو گونه است:

اول؛ اقتصاد و میانه‌روی که مطلقاً پسندیده است به گونه ای که از دوطرف آن یعنی افراط و تفریط پرهیز شود مانند جود و بخشش که در بین اسراف و بخل قرار گرفته و شجاعت که بین بی‌باکی و ترس است.

دوم؛ اقتصاد به گونه‌ای که به صورت کنایه در بین حالت پسندیده و مذموم قرار می‌گیرد مانند حالتی بین عدالت و ظلم و نزدیک و دور.^۲

اقتصادی منسوب به علم اقتصاد است^۳ و علم اقتصاد علمی‌ست که درباره ثروت، سرمایه، کسب، مالکیت، هزینه و صرفه‌جویی بحث می‌کند و نیز موضوعاتی از قبیل تولید، سرمایه گذاری، عوامل بهره‌وری، خدماتی، مسائل پس‌انداز و فقر و غنا را مورد بررسی قرار می‌دهد.^۴

۳. عدالت اقتصادی

عدالت اقتصادی در تعریف اصطلاحی یعنی مراعات حقوق اقتصادی افراد در حوزه رفتارها و روابط اقتصادی. امروزه برای عدالت اقتصادی از عدالت اجتماعی نیز استفاده می‌شود. هدف نهایی عدالت

۱. حاجیان، دلشادتهرانی، امینی، مقاله زمینه شفافیت اطلاعات و عدالت اقتصادی از دیدگاه نهج‌البلاغه، ص ۸.

۲. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن کریم، ص ۴۶۰.

۳. دهخدا، لغت نامه دهخدا، جلد ۱، ص ۲۶۶۷.

۴. حائری، اندیشه‌های اقتصادی در نهج‌البلاغه، ص ۲۲۰.

اقتصادی این است که به هر شخصی اختیار دهد به طور خلاقانه در کارهای نامعینی ماورای اقتصاد یعنی کارهای ذهنی و روحی به کار گماشته شود.^۱

عدالت اقتصادی از نگاه امام علی علیه السلام وضعیتی را گویند که هر یک از افراد جامعه به حق خود از ثروت و درآمدها دست یافته باشند. حق از دیدگاه آن امام، نفع و امتیازی بر اساس موازین اسلامی است و همه انسان‌ها برای تحقق فعلیت حق خود باید امکانات و فرصت‌های مساوی و برابر داشته باشند.^۲

جایگاه، اهمیت و آثار عدالت در جامعه اسلامی از دیدگاه امام علی علیه السلام

یکی از پایدارترین و در عین حال پیچیده‌ترین پرسش‌ها در تاریخ اندیشه بشری عدالت است. اهمیت این مسئله به اندازه‌ای است که هیچ متفکر سیاسی یا اقتصادی از توضیح آن غفلت نکرده است. در این میان، مبانی فکری شیعه، عدل یا عدالت را به عنوان یکی از اصول دینی و مذهبی خود قرار داده که نه تنها هدف رسالت انبیاء الهی، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه معصوم علیهم السلام عدالت‌گستری بوده بلکه ظهور و تشکیل حکومت مهدی علیه السلام را هم برپایه عدالت ترسیم کرده است. با توجه به جایگاه عدالت در اسلام و اندیشه‌های شیعه، حکومت پنج ساله امام علی علیه السلام تنها موردی در تاریخ است که امام معصوم با اصرار مردم در رأس قدرت قرار گرفته و جامعه اسلامی را با حوادث سیاسی متعدد و پیچیده رهبری کرده است. شکی نیست که نگاه امام علی علیه السلام به عدالت ریشه در جهان بینی الهی داشته و او ادامه دهنده سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بود که همواره کوشش کرد جامعه را به سمت عدالت هدایت کند. آن امام عدالت را مترادف انصاف، تداوم بخش قدرت، زیبایی سیاست، نجات‌دهنده دولت و مردم، آبادانی و نزول برکات، برطرف کننده اختلافات و عامل همبستگی دانسته که نه تنها نشانه اهمیت عدالت برای یک زندگی معقول انسانی است بلکه در واقع به ضرورت وجودی آن به عنوان ارزش ذاتی برای جامعه انسانی اشاره می‌کند. این ارزش آن چنان است که امام آن را در کنار جهاد، صبر و یقین به عنوان یکی از ستون‌های چهارگانه ایمان می‌داند. از دیدگاه آن حضرت، عدالت برتر از بخشش است زیرا آن اصل که می‌تواند تعادل جامعه انسانی را حفظ کرده و آرامش و خوشبختی را درون آن جاری سازد، عدالت است. چنان که فرمود:

۱. فتحانی، مقاله عدالت اقتصادی و راهبردهای مبتنی بر مفهوم، ص ۶۰.

۲. یوسفی، نظام اقتصادعلوی (مبانی، اصول و اهداف راهبردی)، ص ۳۰۷.

۵. بخل‌ورزی مردم ثروتمند در پرداخت خمس و زکات (پرداخت مالیات)

از جمله عواملی که باعث می‌شود عده‌ای از مردم در فقر و تنگدستی بمانند و عده‌ای دیگر در ثروت و داشته‌های خود غرق شوند، داشتن صفت رذیله بخل است. بخل یک نقیصه بزرگ روانی است که انسان را به مال و ثروت دلبسته می‌کند و در نهایت یک ضربه اقتصادی را به جامعه وارد می‌سازد.

همانطور که ذکر شد، در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام مردم ثروتمند موظف بودند وجوهی را به عنوان خمس و زکات که زائد بر اموالشان بوده را به بیت‌المال تحویل دهند تا طبق قانون برای نیازمندان صرف شود اما برخی از آنها به دلیل بخل‌ورزی از این کار ممانعت می‌کردند، ثروت‌هایشان را برای خود نگه می‌داشتند و اهل انفاق نبودند. امام علی علیه السلام بخل‌ورزی را صفتی ناشایست دانسته و افراد بخیل را سرزنش کرده است. آن حضرت فرمود:

«زشت‌ترین بخل‌ها آن است که کسی اموالی را از مستحقان آن بازدارد.»^۱

نتیجه‌گیری

عدالت به طور کلی به مفهوم رعایت انصاف و ضدّ ظلم، جایگاه خاصی در آموزه‌های دینی دارد تا آنجا که از منظر قرآن کریم برپایی عدل به عنوان یکی از اهداف مهم بعثت انبیاء شمرده شده است. در همین راستا عدالت اقتصادی به سبب اهمیت آن در قوام زندگی اجتماعی سالم، یکی از مباحث عمده آموزه‌های اسلامی را تشکیل می‌دهد. یکی از مهمترین مسائلی که در این زمینه وجود دارد موانع موجود در این راه است که باعث شده این اصل بسیار مهم به شکل صحیح اجرایی نشود. این تحقیق با هدف کمک به تحقق عدالت در جامعه نوشته شده که با تشریح جایگاه ویژه عدالت به معرفی مهمترین موانع تحقق عدالت اقتصادی از منظر قرآن کریم و سخنان امام علی علیه السلام پرداخته و به این نتیجه رسیده که کارگزاران حکومتی نقش ویژه‌ای در ایجاد موانع تحقق عدالت اقتصادی دارند به طوری که بعضی از آنها با داشتن ویژگی‌هایی همچون ظلم، هواپرستی و با فسادهای اقتصادی مثل انحصار منابع، استثمار یا بهره‌کشی از کارگران زحمت‌کش، تبعیض میان افراد، قانون‌گریزی در دریافت یا تقسیم مالیات از قانون سرپیچی و به مردم ظلم می‌کنند. فعالان اقتصادی از قبیل تولیدکنندگان و عرضه‌کنندگان نیز با انجام کارهایی مثل کم‌فروشی در هنگام فروش اجناس، دادن ربا و یا کلاهبرداری در معاملات حق و انصاف

۱. الامدی تمیمی، غررالحکم و دررالکلم، ج ۱، ص ۱۳۲۴.

را زیر پا می‌گذارند علاوه بر اینها بعضی از مردم غنی و ثروتمند نیز با مال‌اندوزی، اسراف، تفاخر و عدم پرداخت مالیات، میان خود و افراد کم‌درآمد جامعه فاصله ایجاد می‌کنند که در نهایت همه اینها باعث می‌شود وضعیت اقتصادی در کشور ضعیف و عدالت در جامعه کم‌رنگ شود.

با توجه به اینکه در دین اسلام تأکید زیادی در برقراری عدالت شده و آن را با اجرای صحیح مسئولان حکومتی و خواست مردم ممکن می‌داند، به طور مسلم به ابزارها، راهکارها و سیاست‌های لازم جهت تحقق آن هم توجه می‌کند زیرا عدالت اقتصادی در نظام سیاسی اسلام هدف اصلی و والا معرفی شده است. از جمله این راهکارها به کارگیری مجریان عادل که بوسیله قوانین عدالت را تأمین کنند، توجه به نیازمندان و اقشار کم‌درآمد، گسترش فضائل اخلاقی و رفتارهای عادلانه در توزیع ثروت ملی، برنامه‌ریزی، شفاف‌سازی اطلاعات اقتصادی و مبارزه با انحصارگرایی و اختلاس است.

منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

منابع فارسی

۱. اسحاقی، سیدحسین، نقشه راه در جهاد اقتصادی، قم: انتشارات خادم‌الرضا، چاپ اول، ۱۳۹۰هـ.ش.

۲. جبرئیلی، محمدصفر، آیین کشورداری چشم اندازهای امام علی (ع)، تهران: انتشارات کانون اندیشه جوان، چاپ سوم، ۱۳۸۵هـ.ش.

۳. حائری، محسن، اندیشه‌های اقتصادی در نهج البلاغه، ترجمه: عبدالعلی آل بویه لنگرودی،

چاپ اول، بی‌جا: انتشارات بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۷۸هـ.ش.

۴. حسینی دشتی، مصطفی، معارف و معاریف اسلامی، تهران: مؤسسه فرهنگی آرایه، ۱۳۷۹

هـ.ش.

۵. حکیمی، محمد، زمینه‌ها و موانع تحقق عدالت اقتصادی، بی‌جا: انتشارات کانون اندیشه جوان، چاپ سوم، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۶. حکیمی، محمد، امام علی (علیه السلام)، عدل و تعادل، قم: انتشارات دلیل ما، چاپ دوم، ۱۳۸۴ هـ.ش.
۷. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، قم: دفتر نشر نوید اسلام، چاپ هفتم، ۱۳۹۲ هـ.ش.
۹. رشاد، علی‌اکبر، دانشنامه امام علی (علیه السلام) جلد اقتصاد، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۱۰. شهیدی، سیدجعفر، ترجمه نهج البلاغه، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۹ هـ.ش.
۱۱. فراهانی‌فرد، سعید، سیاست‌های اقتصادی در اسلام، بی‌جا: نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۱ هـ.ش.
۱۲. فرشادفر، عزت‌الله، عدالت در نهج البلاغه، کرمانشاه: انتشارات دانشگاه رازی، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۱۳. کریمیان، منصور، مبانی اقتصادی امام علی (علیه السلام)، تهران: میدان انقلاب، انتشارات اشرفی، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۱۴. معادیخواه، عبدالمجید، فرهنگ تفصیلی مفاهیم نهج البلاغه (فرهنگ آفتاب)، بی‌جا: نشر ذره، بی‌تا.
۱۵. معین، محمد، لغت نامه معین، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۶ هـ.ش.
۱۶. یوسفی، احمدعلی، نظام اقتصاد علوی (مبانی اهداف و اصول راهبردی)، بی‌جا: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۶ هـ.ش.

منابع عربی

۱۷. الآمدی تمیمی، عبدالواحد، **غررالحکم و درراکلم**، بی جا، ۱۳۶۰ هـ.ق.
۱۸. حرعاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، بیروت: مؤسسه دار إحياء التراث عربی، چاپ پنجم، ۱۴۰۳ هـ.ق.
۱۹. مجلسی، محمدباقر، **بحارالانوار**، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ هـ.ق.
۲۰. نوری طبرسی، میرزاحسین، **مستدرک الوسائل**، بی جا: مؤسسه آل البیت باحیاء التراث عربی، ۱۴۰۹ هـ.ق.

مقالات

۲۱. حاجیان، رضا؛ دلشاد تهرانی، مصطفی؛ امینی حاج آبادی، محمدرضا؛ «مقاله زمینه شفافیت اطلاعات و عدالت اقتصادی از دیدگاه نهج البلاغه»، فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش‌های نهج البلاغه شماره ۵۵، زمستان ۱۳۹۶ هـ.ش.
۲۲. سلطانی رنانی، مهدی، «موانع اقتصادی عدالت و امنیت از منظر امام علی (علیه السلام)»، فرهنگ کوثر شماره ۶۴، سال ۱۳۸۴ هـ.ش.
۲۳. شهامت، الهام؛ فقیه زاده، رضا؛ «موانع تحقق عدالت اقتصادی در آموزه های دینی»، یازدهمین کنگره ملی پیشگامان پیشرفت، ۱۳۹۶ هـ.ش.
۲۴. فتحانی، علی، «عدالت اقتصادی و راهبردهای مبتنی بر مفهوم»، ماهنامه اقتصادی بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی، شماره ۸۹-۹۰، سال ۱۳۸۸ هـ.ش.

نرم افزار

۲۵. جامع التفاسیر نور، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نسخه ۴

